

De Schilderswijk heeft een zodanige omvang dat er sporen van verschillende stedenbouwkundige ordeningen in zijn af te lezen. De stedenbouwkundige en architectonische principes van rond de eeuwwisseling zijn vanaf de jaren zeventig deels ingewisseld voor de stedenbouw en architectuur van de stadsvernieuwing. Het zijn twee bewegingen in de tijd die zich, globaal gezien, verplaatsten van het noordoosten van de wijk, vanaf het station Hollands Spoor, naar het zuidwesten. De Schilderswijk was en is een staalkaart van stedenbouw en architectuur. In dit stedenbouwkundige afzettingsgesteente is de Vaillantlaan een belangrijke stedelijke ruimte.

Over de ordening van een laan

Het Vaillantlaanproject te Den Haag

Arie Hebly

Alle effecten op de stedenbouwkundige vorm van het ontbreken en het stapsgewijs ontstaan van bouwvoorschriften waren in de oude Schilderswijk aanwijsbaar. De openbare ruimten werden in hoofdzaak bepaald door lange straten, veelal twaalf meter breed en met een bouwhoogte van circa tien meter in drie bouwlagen. Naast een aantal bredere doorgaande wegen, waaronder de Vaillantlaan, was het Oranjeplein de enige grote en groene open ruimte in de wijk. Als krenten in deze gelijkmatige pap waren er de verschillende filantropische woningbouwcomplexen.

Het beeld van de Schilderswijk was heel gelijkmatig, tot aan het monotone toe. De gevels bestonden uit metselwerk met vensteropeningen in een strak ritme, nog eens extra aan elkaar geregen door de voor Den Haag karakteristieke witte sluitstenen. Op de afgeschuinde en extra gedecoreerde hoeken van de bouwblokken zaten winkeltjes. En tenslotte was er de kroonlijst als gemeenschappelijk element aan de skyline.

Een groot deel van de slechte stedenbouwkundige opzet en van de slechte gebouwen is te verklaren uit de eenzijdig door winst oogmerk gedreven opdrachtgevingstructuur in de wijk,¹⁾ de zogenaamde revolutiebouw. Toch stond de wijk vóór de stadsvernieuwing in sociaal opzicht niet slecht bekend. Buurten en straten kenden een hechte sociale structuur. In de studie van Karen Wuertz staan interviews die hiervan mooie voorbeelden geven, zoals de verhuurder van wasmachines die elke week de wasmachine voor een halve dag drie hoog sjouwde, om daar vervolgens voor drie huisgezinnen een was te draaien.²⁾

De stadsvernieuwing

Ook in de stadsvernieuwing zijn weer de opeenvolgende stadia van ordeningen van de stad te herkennen. Voor wat betreft het proces staat inspraak centraal. Sleutelbegrippen voor de nieuwe stedelijke ordening zijn aanvanke-lijk: kleinschaligheid, de afwijzing van hoogbouw, de nadruk op de kwaliteit van de woningen en de betaalbaarheid daarvan voor de zittende bewoners. Stedenbouwkundig vertaalt zich dit in de opdeling van de wijk (Schilderswijk centrum) in een vijftal deelgebieden, ieder met een eigen centraal gelegen buurtpark. Deze soms mooie buurtparken worden door 'avontuurlijk bedoelde groene routes' gekoppeld.³⁾ Van het hele spectrum aan mogelijkheden voor het gesloten bouwblok, van openbaar toegankelijk tot volledig gesloten, zijn voorbeelden te vinden. De grootschaligheid van de bouwstromen (vanaf

Planning an avenue

The Vaillantlaan project in the Hague

The Schilderswijk is so extensive that it bears the traces of several urban design schemes. Since the 1970s the planning and architectural principles of the turn of the century have been partly exchanged for those of urban renewal. Roughly speaking, these two historical movements started in the north-eastern part of the district — near the Hollands Spoor station — and progressed to the south-west. The Schilderswijk was and is a show card of urban design and architecture. Vaillantlaan is an important urban space in this sedimentary rock of urban planning.

The effects of absent or slowly evolving building regulations were clearly evident in the old Schilderswijk. Its public spaces were in the main defined by long streets, most of which were twelve metres wide with buildings about ten metres high in three storeys. Apart from a number of wider through roads, which included Vaillantlaan, the Oranjeplein was the only large, green open space in the district. The plums in this otherwise bland pudding were the various philanthropic housing complexes.

The impression presented by the Schilderswijk was one of uniformity, not to say monotony. The already regimented rhythm of the window openings in the brick facades was further accentuated by the white keystones typical of The Hague. The blunt, specially decorated corner of every block housed a small shop. And to top it off the cornice provided a common element at the skyline.

A large part of the poor urban planning and unsatisfactory buildings is the result of jerry building: building commissions in the district were awarded with an eye to profit.¹⁾ Even so, until the urban renewal programme, the district had a good reputation for social cohesion. There was a close-knit social structure in the neighbourhoods and streets. There are some nice examples of this in the interviews in Karen Wuertz's study, like the man who rented out washing machines. Every week he lugged his machine up three flights of stairs and spent half a day doing the wash for three households.²⁾

Urban renewal

Successive stages of city planning are evident in the urban renewal programme, too. The process itself was based on consultation. Its initial guiding principles were: small-scale, no high-rise and an emphasis on the quality of the dwellings and their affordability for the sitting tenants. In urban design terms this meant subdividing the district (central Schilderswijk) into five areas, each with its own central neighbourhood park. These sometimes attractive neighbourhood parks are linked by means of 'daringly conceived green routes'.³⁾ There are examples from the entire spectrum of options offered by the closed urban block, from open to the public through to fully closed. The large scale of the building volumes (upwards of 200 dwellings) is masked by a small-scale, discreet architecture, the use of lots of different, brightly coloured materials and by projecting building lines. At

Dit artikel is tot stand gekomen naar aanleiding van gesprekken met Albert Ravestein van de Gemeente Den Haag en met Jo Coenen, Otto Postel en Joop Slangen van het architectenbureau Jo Coenen. Naast Jo Coenen zelf hebben in het architectenbureau de volgende personen aan het Vaillantlaanproject gewerkt: Inge de Neef en Hans van Niek (ontwerp), Otto Postel (projectleider van de SAP Catalogus), Joop Slangen en Hans Franssen (openbare ruimte). De bouwdoos is in samenwerking met Jo Coenen gemaakt door Meubel- en Timmerfabriek H. Lendfers te Hoensbroek.

This article came about as a result of conversations with Albert Ravestein from The Hague local authority and with Jo Coenen, Otto Postel and Joop Slangen from the Jo Coenen architectural office. In addition to Jo Coenen, the following personnel from the architectural office have worked on the Vaillantlaan project: Inge de Neef and Hans van Niek (design), Otto Postel (project leader of the SAP Catalogue), Joop Slangen and Hans Franssen (public space). The construction kit was made in collaboration with Jo Coenen by the H. Lendfer Furniture and Carpentry Factory in Hoensbroek.

1. Maarten van Doorn, 'Een verhaal van twee steden', in: Victor Freyzer (red.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag*, Zwolle 1991, p. 28.

1. Maarten van Doorn, 'Een verhaal van twee steden', in: Victor Freyzer (ed.) *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag*, Zwolle 1991, p. 28.

2. Karen Wuertz, *De macht van de wooncultuur*, Leiden (LISWO) 1991, p. 58.

2. Karen Wuertz, *De macht van de wooncultuur*, Leiden (LISWO) 1991, p. 58.

3. Richard Kleinegris, 'Democratisering van de stedenbouw', Victor Freyzer, op. cit. 201.

3. Richard Kleinegris, 'Democratisering van de stedenbouw', Victor Freyzer, op. cit., p. 201.

200 woningen) wordt gemaskeerd door een kleinschalige verbrokkelde architectuur, de toepassing van veel verschillende en fel gekleurde materialen, en verspringende rooilijnen. Op het belangrijkste niveau van de wisselwerking tussen het interieure en het stedelijke leven, dat van de begane grondgevel, verschijnen als nieuwe elementen op grote schaal blinde muurvlakken ten gevolge van bergingen, toegangen tot portieken, balkons direct langs de straat, en ingangen naar garages. Hoeken worden niet verbijzonderd en kopgevels zijn over het algemeen blind. En *last but not least* wordt de schaal van de omgeving van het grootste tot het kleinste element ingrijpend veranderd.

Een veelgehoorde kritiek is dat aanvankelijk alleen de architectuur en stedenbouw van de buitenwijken zou zijn toegepast in de stadsvernieuwingswijken, en dat het daarmee in wezen zou gaan om een anti-stedelijke architectuur (en een wat luie beroepspraktijk). Dit beeld wordt echter niet bevestigd door de literatuur over deze periode en ook niet door de architectuur. Er werd gezocht naar een nieuwe, minder autoritaire, meer speelse stad, dit door de bestaande om te draaien. Met de wetmatigheden die verbonden zijn aan het bouwen in hoge dichtheden (75 woningen per ha.) waren de architecten en stedenbouwers op dat moment niet vertrouwd. Daardoor was de verandering van de stad groot, zo groot dat een reactie niet kon uitblijven.

Structuur van de Schilderswijk vóór (links) en na de stadsvernieuwing.
Structure of Schilderswijk before (left) and after urban renewal.

1

1 Jacob Catsstraat, traditionele gevelcompositie.
Jacob Catsstraat, traditional facade composition.

2 Falckstraat, verspringende rooilijnen.
Falckstraat, staggered building lines.
Foto Van der Vlugt & Claus

Stadsvernieuwing als culturele activiteit

Een keerpunt in het denken over stadsvernieuwing en het ontwerp ervan wordt in Den Haag gemarkeerd door de manifestatie stadsvernieuwing als culturele activiteit, in 1985 gestart op initiatief van wethouder Adri Duivesteijn. Het inschakelen van de Portugese architect Alvaro Siza in de Schilderswijk kan in dit verband gezien worden als een voorloper op de plannen voor de Vaillantlaan.

In beide plannen staat de eenheid, de continuïteit van de stedelijke ruimte centraal. Alleen de manier waarop deze eenheid wordt bewerkstelligd verschilt. Siza organiseert ze door het opstellen van een eenvoudig stedenbouwkundig plan en een aantal spelregels voor de gebouwen zoals de toepassing van het Haagse portiek, woonkamers aan de straat, en een eenvoudige

the most important level of interaction between indoor and urban life, that of the ground-floor facade, a host of new elements appeared: blank wall-spaces resulting from storage areas, porch entries, balconies directly on the street and garage entrances. Corners were not given any special treatment and the gables for the most part were blind. And, last but not least, the scale of the surrounding area from the largest to the smallest element was radically altered.

An often-heard criticism is that in the beginning only the architecture and design of the outer suburbs was applied to the urban renewal districts and that this was essentially an anti-urban architecture (and a rather lazy professional practice). This impression is not, however, corroborated by the literature about the period or indeed by the architecture itself. What the architects and urban designers were looking for was a new, less authoritarian, more lively city which they hoped to achieve by turning the existing city around. Because they were not familiar with the natural laws governing high density building (75 dwellings per ha.) the changes to the city were great, so great in fact that reaction was inevitable.

Urban renewal as a cultural activity

A turning point in the philosophy and process of urban renewal was marked in The Hague by the emergence of urban renewal as a cultural activity, initiated in 1985 by alderman Adri Duivesteijn. The Portuguese architect Alvaro Siza was subsequently engaged for the Schilderswijk, a move that can be seen as a forerunner of the plans for Vaillantlaan.

Both schemes put a premium on unity, that is to say the continuity of the urban space. Only the way in which this unity is achieved differs. Siza's solution was to draw up a simple urban plan and a number of rules for the buildings, such as the use of the Hague porch, living rooms on the street side and a simple, austere architecture for the facades, devoid of projecting balconies. The conditions under which all it took place were an important factor in the success of this approach. Despite obstacles along the way — Siza warned Jo Coenen about 'trench war with convention' — there was support from the alderman and co-operation with like-minded architects such as Geurst & Schulze, and Simon Karsten from the office of Van den Broek & Bakema. The result is variation within a typological and morphological unity, something that had been taken for granted in the old town-planning/housing duo but which had been lost in the practice of urban renewal.

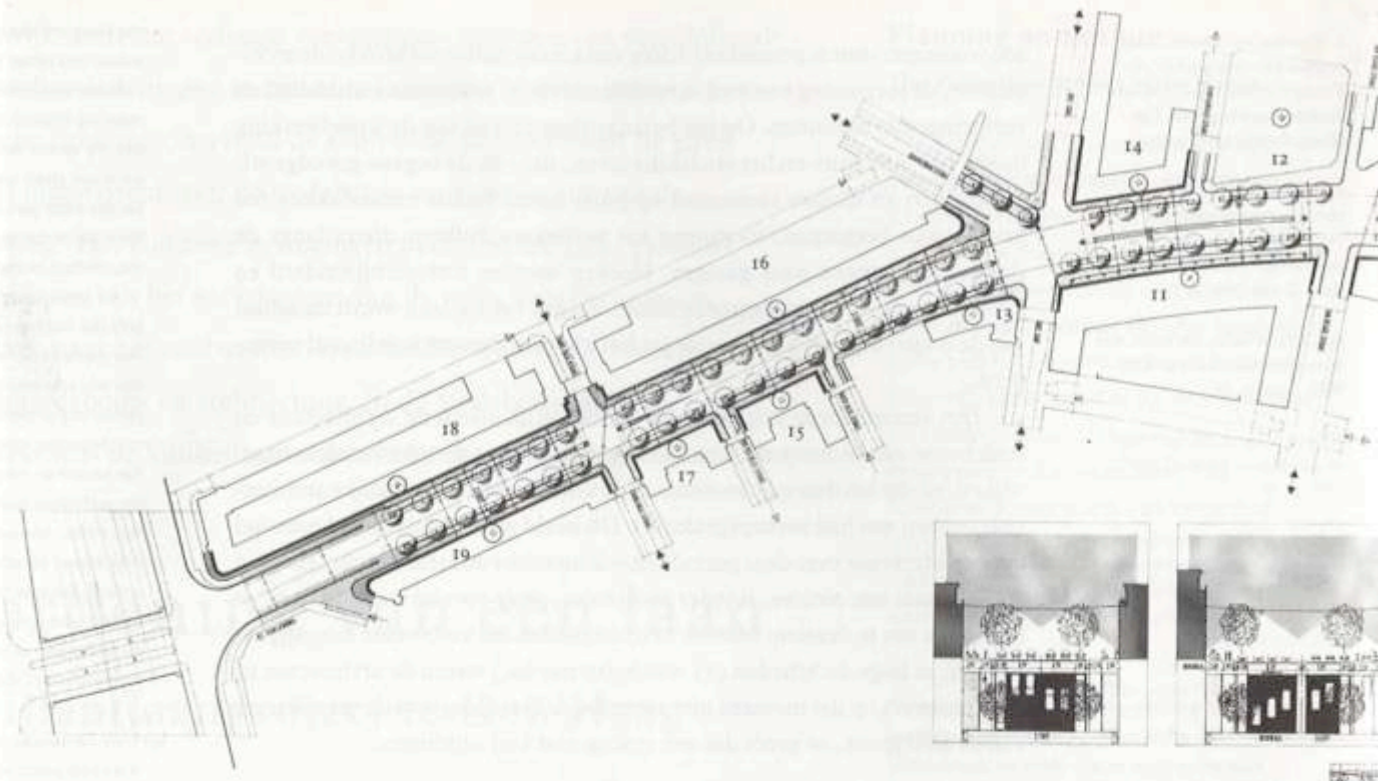
Vaillantlaan

The plan for Vaillantlaan, the first fruits of which are already visible, is one of the largest urban renewal undertakings in the Netherlands. Some 1100 dwellings and 24,000 m² of shop and business premises are to be demolished along a stretch of 1100 metres. The avenue will then be widened and totally reorganized, some 1000 new dwellings will be built (600 or so along Vaillantlaan itself), together with a school with dwellings, 10,000 m² business floor-space and around 400 covered parking spaces.

Two plans have a bearing on the Vaillantlaan project: the municipal *Beleidsplan Vaillantlaan* of 1987 where the emphasis is on the town-planning aspects, and Jo Coenen's 1988 *Stedenbouwkundig-Architectonisch Plan Vaillantlaan*, also known as SAP, where the emphasis is on the architectural use of facades to achieve a consistent cityscape.

Supplemented by municipal publications, the Vaillantlaan project is generating an extensive library.

1. Vaillantplein
2. Paletplein
3. blok 1, Jo Coenen (in aanbouw)
4. blok 2, HTV-architecten
(definitief ontwerp)
5. blok 3, Pieter Weeda
(definitief ontwerp)
6. blok 4, HTV-architecten
(definitief ontwerp)
7. blok 5, Paletschool,
Treffers & Polgar (gerealiseerd)
8. blok 6, Pieter Weeda
(definitief ontwerp)
9. blok 7, Pieter Weeda
(definitief ontwerp)
10. blok 8, nog in ontwikkeling
11. blok 9, HTV-architecten,
gerealiseerd
12. blok 10, bestaande bebouwing
13. blok 11, nog in ontwikkeling
14. blok 12, Pieter Weeda
(ontwerpfase)
15. blok 13, Lafour & Wijk
(in aanbouw)
16. blok 14, Hoenders & Partner
(ontwerpfase)
17. blok 15, Lafour & Wijk
(in aanbouw)
18. blok 16, Hoenders & Partner
(definitief ontwerp)
19. blok 17, Lafour & Wijk
(in aanbouw)

strakke architectuur voor de gevels zonder uitspringende balkons. Belangrijk voor de werkbaarheid van deze methode was bovendien het gesternte waaronder een en ander zich heeft afgespeeld. Ondanks de hobbels in het proces, Siza had het in dit verband tegen Jo Coenen in waarschuwend zinnig over de 'loopgravenoorlog met de praktijk', was er de steun van de wethouder, en werd er samengewerkt met gelijkgestemde architecten, zoals Geurst & Schulze, en Simon Karsten van het bureau Van den Broek en Bakema. Hierdoor is een variatie ontstaan binnen een typologische en stadsmorfologische eenheid, iets dat vroeger zo vanzelfsprekend verbonden was aan het koppel stedenbouw – woningbouw, maar dat in de stadvernieuwingspraktijk verloren was gegaan.

De Vaillantlaan

Het plan voor de Vaillantlaan, waarvan inmiddels de eerste gebouwde resultaten te zien zijn, is een van de grootste stadvernieuwingsoperaties in Nederland. Over een lengte van 1100 meter worden plusminus 1100 woningen en 24.000 m² winkel- en bedrijfsruimten gesloopt, vervolgens wordt de laan verbreed, volledig heringericht, worden ongeveer 1000 nieuwe woningen gebouwd (waarvan er circa 600 aan de Vaillantlaan zijn gelegen), en worden een school met woningen, 10.000 m² bedrijfsvloeroppervlak, en plusminus 400 overdekte parkeerplaatsen gerealiseerd.

Voor het Vaillantlaanproject zijn twee plannen van belang; het gemeentelijke *Beleidsplan Vaillantlaan* uit 1987 waarin de nadruk ligt op de stedenbouwkundige aspecten van de opgave, en het *Stedenbouwkundig-Architectonisch Plan Vaillantlaan*, ook wel het SAP genoemd, van Jo Coenen uit 1988, waarin de nadruk ligt op het realiseren van een consistent stedelijk beeld door middel van de architectuur van de gevels.

Over het Vaillantlaanproject is samen met de gemeentelijke publikaties een uitgebreide bibliotheek aan het ontstaan. De sociale, culturele en technische *spin-off* is groot.⁴⁾

Het stedenbouwkundig plan: de verbreding van de laan

Het oude profiel van de Vaillantlaan van 22 meter, met in het grijze verleden een groene middenberm met bomen, is in de nieuwe plannen verbreed tot 32, en 27 meter. De verbreding is onder andere ingegeven door de belangrijke

Gouverneurlaan: eerder asfalt dan laan.
Gouverneurlaan: more asphalt than avenue.

The social, cultural and technical spin-off is considerable.⁴⁾

The plan: widening the avenue

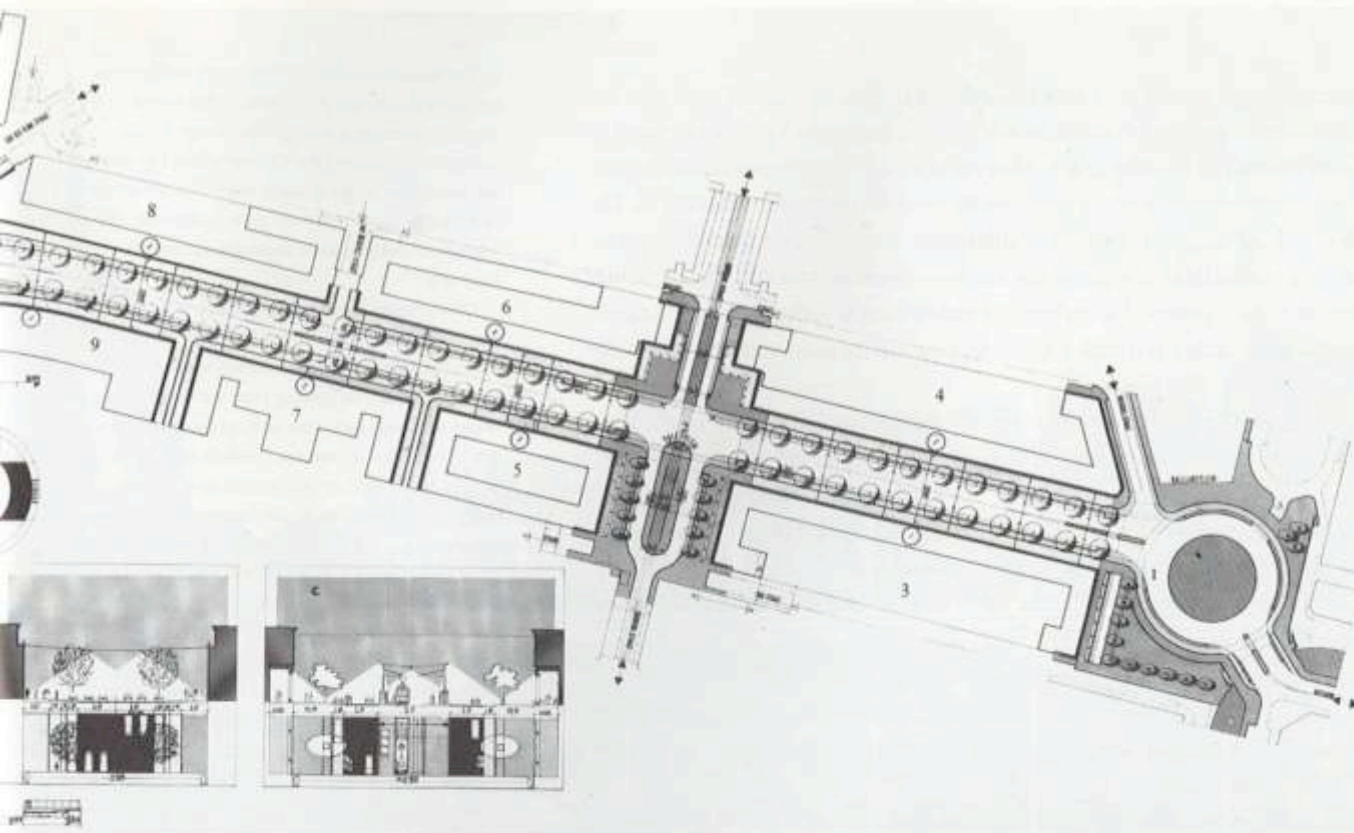
In the new scheme the old 22 metre profile of Vaillantlaan, with a long-vanished green median strip planted with trees, has been widened to 32 and 27 metres. The widening has been prompted in part by the important traffic role assigned to the avenue. On the other hand the total composition with the grandeur envisaged for the renovated avenue has been an important consideration from the start. The aim is to get away from the patchwork quality of the Schilderswijk that has arisen in the course of the urban renewal work. The scale of the intervention in Vaillantlaan exceeds the sum of the individual projects and is about as great as for the Schilderswijk as a whole. The widening of the avenue has been achieved by simply trimming a bit off the housing blocks on either side.

The plan, with its new urban dimensions in combination with the choice of closed blocks, raises problems on two fronts. On the one hand it is doubtful whether it is really feasible, given the projected street profiles and the traffic situation, to invest the avenue with a degree of grandeur. If you

4. Apart hiervan wil ik noemen: Rob A. Boelee, 'Stadsvernieuwing in Den Haag. Met Jo Coenen bouwen aan de nieuwe Vaillantlaan', in *Profiel*, winter 1992.

4. In passing I would like to mention Rob A. Boelee, 'Stadsvernieuwing in Den Haag. Met Jo Coenen bouwen aan de nieuwe Vaillantlaan', in *Profiel*, Winter 1992.

Jo Coenen, design drawing of public space of Vaillantlaan, 1993.

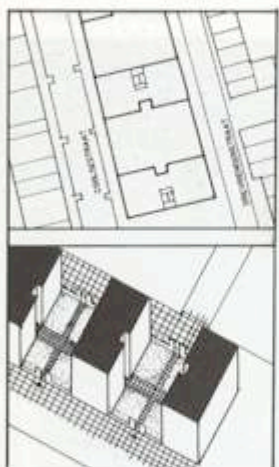
1. Vaillantplein
2. Paletplein
3. Block 1, Jo Coenen (under construction)
4. Block 2, HTV architects (final design)
5. Block 3, Pieter Weeda (final design)
6. Block 4, HTV architects (final design)
7. Block 5, Palet school, Treffers & Polgar (built)
8. Block 6, Pieter Weeda (final design)
9. Block 7, Pieter Weeda (final design)
10. Block 8, at development stage
11. Block 9, HTV architects (built)
12. Block 10, existing buildings
13. Block 11, at development stage
14. Block 12, Pieter Weeda (design phase)
15. Block 13, Lafour & Wijk (under construction)
16. Block 14, Hoenders & Partner (design phase)
17. Block 15, Lafour & Wijk (under construction)
18. Block 16, Hoenders & Partner (final design)
19. Block 17, Lafour & Wijk (under construction)

Frits van Dongen (De Architecten Cie), enkelvoudig stedelijk bouwblok in Afrikaanderwijk, Rotterdam, 1990.
Frits van Dongen (De Architecten Cie), simple urban block in Afrikaanderwijk, Rotterdam, 1990.

Herman van Olst, urban villa's in dwarsverkaveling, het Oude Westen in Rotterdam, 1989.
Herman van Olst, urban villas in diagonal layout, the Oude Westen district in Rotterdam, 1989.

5. Victor Freyser, Ruud Ridderhof, 'Stedelijke vernieuwing door architectonische vormgeving', Victor Freyser, op. cit., p. 265.

5. Victor Freyser and Ruud Ridderhof, 'Stedelijke vernieuwing door architectonische vormgeving', Victor Freyser, op. cit., p. 265.

6. Peter Drijver, 'De Vaillantlaan van Jo Coenen - gepast behang', *Kridelohé* nr 6, december 1988.

6. Peter Drijver, 'De Vaillantlaan van Jo Coenen - gepast behang', *Kridelohé* no. 6, December 1988.

7. Victor Freyser, 'Schone eenheid. De "Nieuwe Haagse School"', *Archis* nr 2, 1990.

7. Victor Freyser, 'Schone eenheid. De "Nieuwe Haagse School"', *Archis* no. 2, 1990.

verkeersfunctie die de laan krijgt toebedeeld. Aan de andere kant was de totaalcompositie en de allure die de vernieuwde laan moet krijgen van meet af aan een belangrijk uitgangspunt. Men wil af van de 'lappendeken'-structuur die in de Schilderswijk in de loop van de stadsvernieuwing ontstaan is. De schaal van de ingreep voor de Vaillantlaan overstijgt de schaal van een optelling van individuele projecten en komt overeen met die van de Schilderswijk in haar geheel. De verbreding van de laan is verkregen door simpelweg aan weerszijden een stukje af te snoepen van de maat van de bouwblokken.

In de nieuwe stedelijke maatvoering, gecombineerd met de keuze voor het gesloten bouwblok, wringt het stedenbouwkundig plan aan twee kanten. Aan de ene kant is het twijfelachtig of het wel mogelijk is om de laan, met de voorgestelde straatprofielen en het verkeersprogramma, enige allure te geven. Kijk je bijvoorbeeld naar de zowel in maat als in programma vergelijkbare Gouverneurlaan dan zie je eerder asfalt dan een laan. Het is de vraag of een kwalitatief hoogwaardig ontwerp voor de openbare ruimte (waarbij het bureau Coenen betrokken is) de laan kan redden, en of het verkeerstechnische programma niet nog eens kritisch zou moeten worden onderzocht en wellicht bijgesteld, ook naar aanleiding van veranderende inzichten met betrekking tot de auto in de stad.

Aan de andere kant wringen de maten in de bouwblokken. Bouwblokken met binnenterreinen van 12 of 15 meter breed zijn vanaf het begin aangemerkt, ook door Coenen, als 'SOS' blokken. De bouwplannen hiervoor zijn nu in de maak. Bij een dergelijke ontwerpogave kun je twee kanten op redeneren. Je kunt zeggen dat problemen er zijn om opgelost te worden,⁵ aan de andere kant krijg je het idee dat in de stedenbouwkundige planvorming alternatieve oplossingen te weinig aan bod zijn gekomen. Voorbeelden van enkelvoudige stedelijke bouwstroken, zoals de twee slingerende gebouwen in de Afrikaanderwijk (Mecanoo en Frits van Dongen) of de dwarsverkaveling in het Oude Westen (Van Olst), beide in Rotterdam, die mogelijk anders richting hadden kunnen geven waren in die tijd nog niet voorhanden. Al met al is er gekozen voor een verbreding van de laan ten koste van de bouwblokken en ten gunste van een mooie gevel. Daarbij moet ik denken aan Jo Coenens opmerking: 'ja maar het verschil zit hem erin dat wij hier in het zuiden best een zonde mogen begaan terwijl jullie maar door schuldgevoel worden achtervolgd.'

Het stedenbouwkundig architectonisch plan

Hoe ga je te werk wanneer je je als architect voor de opgave gesteld ziet een laan te stileren? Is dit voor een architect niet een te oppervlakkige opgave? Coenen heeft deze vraag gewetensvol benaderd; hij heeft gesprekken gevoerd met Siza, zich verdiept in het postmoderne denken, en uiteindelijk bij zichzelf zoiets geconcludeerd als: 'als ze dat dan van mij willen hebben dan zullen ze het krijgen ook'. Hij spreekt in dit verband in eerste instantie over een 'intellectuele grap'. Zoals ook Peter Drijver⁶ aantoont is Coenen wat dit betreft wat zwaarmoedig wanneer je kijkt naar het eerbiedwaardige rijtje architecten dat zich met soortgelijke opgaven heeft beziggehouden: Hardouin Mansart (Place Vendôme, Parijs), Percier en La Fontaine (rue de Rivoli, Parijs), Perret (Le Havre), Berlage (als beeldregisseur van Amsterdam-Zuid), en zelfs de moderne Rietveld stilerde zonder problemen de gevels voor het RBM-bouwsysteem in Zuidwijk te Rotterdam.

Maar nu de volgende stap. Hoe pak je een dergelijke opgave als ontwerp aan? Volsta je met een schetsmatig beeld, zoals Krier voor het Bankgebied in het Haagse centrum, beperk je je tot een aantal intentionele uitspraken zoals Siza of ontwikkel je zoiets als een geometrische formule voor de laan, iets dat Coenen in zijn dagboek optekende als mogelijkheid?

Coenen diept uit de Schilderswijk, de 'Nieuwe Haagse School'⁷ en uit zijn reis-schetsboeken trefzeker het beeld op van een klassiek vormgegeven

look at Gouverneurlaan, which is comparable in size and strategy, you see more asphalt than avenue. It is debatable whether a distinguished design for the public space (involving the Coenen office) can save the avenue and whether the traffic set-up should not be critically re-examined and perhaps adjusted, also in the light of changing ideas about the automobile in the inner city.

On the other hand there is the size of the blocks. Blocks with courtyards 12 to 15 metres wide have been characterized from the outset, even by Coenen, as 'SOS' blocks. The building plans are already being drawn up. Given such a design brief you can react in one of two ways. Either you conclude that problems exist to be solved⁵, or you suspect that too little thought has been given to alternative solutions during the planning process. Examples of single urban housing strips which might have served as inspiration, like the two curving buildings in the Afrikaanderwijk (Mecanoo and Frits van Dongen) or the diagonal layout of Oude Westen (Van Olst), both in Rotterdam, did not exist at the time. All in all the choice has been for widening the avenue at the cost of the blocks and in favour of an attractive facade. I am reminded of Jo Coenen's remark, 'okay, but the difference is that we southerners are allowed a sin or two while you [northerners] are haunted by guilt feelings.'

The urban-architectural plan (SAP)

How does an architect approach the task of giving an avenue a certain style? Isn't this too superficial a job for an architect? Coenen tackled the question conscientiously; he held discussions with Siza, studied Post-Modern thinking and finally came to a conclusion along the lines of: 'if that's what they expect from me, that's what they'll get'. He refers to this in the first instance as 'an intellectual joke'. As Peter Drijver⁶ has also remarked, Coenen is a bit solemn in this respect when you look at the distinguished line-up of architects who have undertaken similar projects: Hardouin Mansart (Place Vendôme, Paris), Percier and La Fontaine (Rue de Rivoli, Paris), Perret (Le Havre), Berlage (as 'set designer' for Amsterdam South) and even the more modern Rietveld who had no objections to designing facades for the RBM complex in Rotterdam's Zuidwijk area.

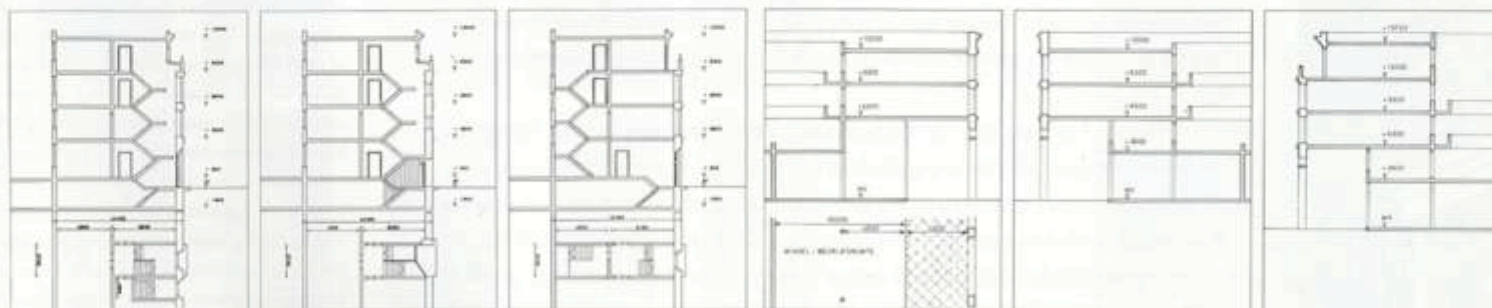
But now the next step. How do you translate such a brief into a design? Do you make do with an impressionistic sketch, as Krier did for the banking district in the centre of The Hague, do you restrict yourself to a few statements of intent like Siza or do you evolve a geometric formula for the avenue, one of the options noted by Coenen?

Drawing on the Schilderswijk, the 'New Hague School'⁷ and his own traveller's sketch books, Coenen came up with the perfect image of a classically designed avenue and adapted this to the project and to the dimensions of the avenue. In order to achieve an urban-style balcony on the street, the facade has been made thick enough to accommodate an external space. The characteristic vertical windows with their cement borders ('the robot of the plan') are positioned between continuous horizontal bands. The two lower floors have been given added height to allow for facilities, businesses, arcades, garages and storage. The result is a design for a big city space bound by unbroken monumental facades. The latter consist of prefabricated facade elements that permit the architects to introduce their own variations on the main theme.

The Vaillantlaan steering group (comprising

Paletplein, blok 1/block 1, Jo Coenen.

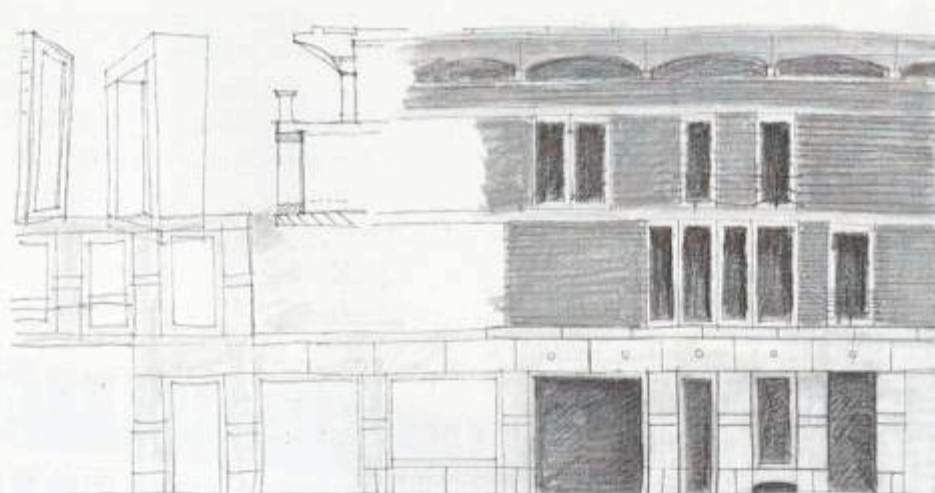

Verschillende doorsneden gebouwen Vaillantlaan, Jo Coenen, 1988.
Different sections through Vaillantlaan buildings, Jo Coenen, 1988.

Jo Coenen, reisschets, 1990.
Jo Coenen, travel sketch, 1990.

Jo Coenen, ontwerpachets Vaillantlaan: het raamelement, 'de robot van het plan', 1988.
Jo Coenen, design sketch for Vaillantlaan: the window element, 'the robot of the scheme', 1988.

laan en stemt dit af op het programma en de maten van de laan zelf. Om op een stedelijke manier een balkon aan de straat te kunnen realiseren krijgt de gevel in het ontwerp een zodanige dikte dat in de gevelzone zelf een buitenruimte te realiseren is. Tussen doorgaande horizontale banden worden de karakteristieke verticale ramen met hun betonnen omrandingen ('de robot van het plan') geplaatst. De onderste twee verdiepingen worden verhoogd, ten behoeve van voorzieningen, bedrijven, arcades, garages en bergingen. Zo ontstaat het ontwerp van een grootstedelijke ruimte, begrensd door continue monumentale gevelwanden. De gevelwanden zijn opgebouwd uit geprefabriceerde gevelelementen waarmee binnen de hoofdcompositie kan worden gevarieerd door verschillende architecten.

De begeleidingsgroep Vaillantlaan (bestaande uit verschillende gemeentelijke diensten, bewoners, Kamer van Koophandel en twee woningbouwverenigingen) moest echter nog definitief worden 'verleid' (een centraal begrip in het denken van Coenen). Daarom ontwikkelde Coenen in 1988, in het diepste geheim, samen met een bevriende meubelmaker, de bouwdoos met legplankjes en gevelelementen, gevat in een donkere mahoniehouten kist.

Volgens Coenen was de presentatie van de bouwdoos een historisch moment. Het is echter de vraag of de presentatie heeft gewerkt als middel om de groep definitief vertrouwd te maken met het idee. Als je over het verloop van het proces hoort krijg je zelfs eerder de indruk dat Coenen en zijn bureau steeds meer worden uitgedaagd om te bewijzen dat het plan, met name in bouwtechnische zin, uitvoerbaar is. Uiteindelijk resulteerde dit in een catalogus met tekeningen van SAP gevelelementen, aansluitingen en de bouwvolgorde, zowel in aanzicht als ruimtelijk, gebundeld in zeven A3 boeken, en een aantal overzichtstekeningen van gehele gevelfragmenten. Voor deze grote klus was Otto Postel binnen het bureau de projectleider. In het totaal bestaat deze catalogus uit meer dan 600 tekeningen. Met de produktie van deze catalogus bewees het bureau zijn professionaliteit en verwierf het zijn definitieve macht over het beeld van de laan.

Toch zijn de bouwdoos en de kist van belang om het werk van Coenen te begrijpen. Zo kan de bouwdoos gezien worden als metafoor van de blokken-doos, de variatie binnen een systeem, en de kist — net als de Japanse theekisten, de scheepsdressoirs uit China, en de baboesjka poppen uit Rusland — als metafoor van de oneindigheid, gedacht in de vorm van de wereld gevat in een wereld. Het zijn deze twee inhouden, die van de naïeve impuls, en die van de zoektocht naar het onbegrensde, waaraan de (cynische) praktijk niet zoveel boodschap heeft, maar die wel de aantrekkingskracht van de architectuur kunnen uitmaken.

representatives of various municipal services, occupants, the Chamber of Commerce and two housing associations) still had to be 'seduced' (a key concept in Coenen's philosophy). So in 1988 Coenen set to work in secret with a cabinet-maker friend and produced a construction kit of shelves and facade elements in a dark mahogany case.

According to Coenen the presentation of the construction kit was a historic moment. But it is doubtful whether the presentation was an effective and conclusive means of familiarizing the group with the concept. From what one hears about the process it seems as though Coenen and his office were being increasingly challenged to prove that the plan was in fact practical, and in particular that it was technically feasible. The upshot was a hefty catalogue (seven A3 books) of two- and three-dimensional drawings of SAP facade elements, joints and the building sequence, together with several outline drawings of entire facade sections, so that the whole catalogue consists of over 600 drawings. Otto Postel was the project leader for this immense task which demonstrated the office's professionalism and earned it the final say over how the avenue should look.

Nevertheless, the construction kit and the case are an important clue to understanding Coenen's work. The kit can be seen as a metaphor for a box of bricks, the variation within a system, and the case — like Japanese tea chests, Chinese ship's dressers and Russian babushka dolls — as a metaphor for infinitude, conceived as a world within a world. It is these two elements — the naïve impulse and the quest for the infinite — which, though they fail to strike a chord with often cynical practice, may nevertheless constitute architecture's appeal.

Ground floor

Without underestimating the importance of the facade as a whole, it is a fact that the street level and ground floor of buildings is one of the most fundamental levels of urban interchange. The ground floor facade, far more than everything that is enacted higher up, is the touchstone of a building's urban function. And as has already been mentioned it is precisely the ground floor that has suffered in urban renewal procedure. One of SAP's chief merits lies in the systematic solutions it offers on this point.

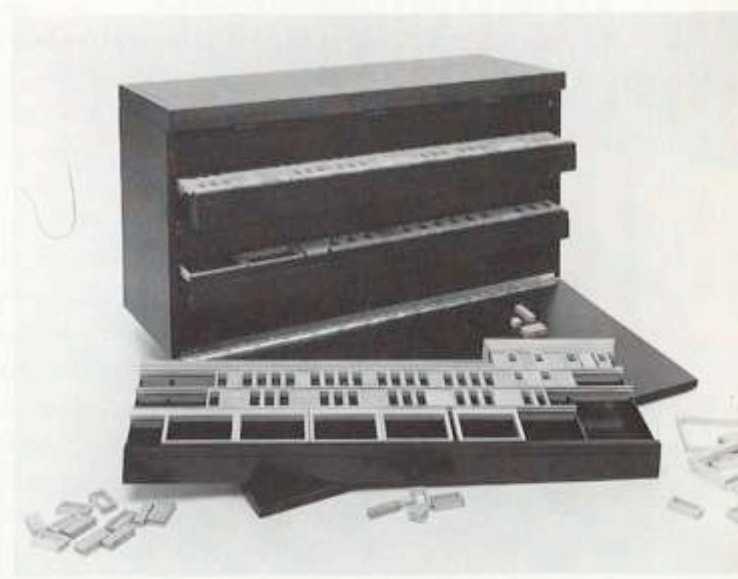
The possibility of integrating various functions at ground level was achieved by making the first two

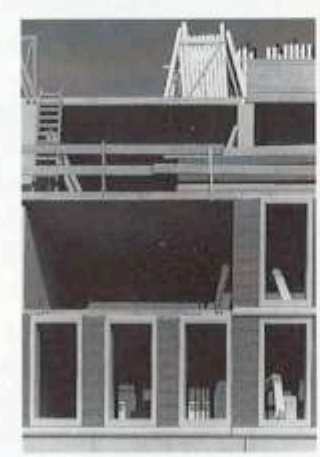
Hoek Paletplein.
Corner of Paletplein.

Jo Coenen, de bouwdoos voor
de Vaillantgevel, 1988.
Jo Coenen, construction kit for
Vaillantfaçade, 1988.

63

Collage van gevelelementen uit
SAP catalogus.
Collage of facade elements from
SAP catalogue.

De begane grond

Zonder het belang van de gevelcompositie te onderschatten blijven het maaiveld en de begane grond van de gebouwen een van de belangrijkste niveaus van stedelijke uitwisseling. De begane grondgevel is, veel meer dan alles wat zich in de hoogte afspeelt, de toetssteen voor het stedelijk functioneren van gebouwen. Zoals gezegd is het juist de begane grond die het in de stad vernieuwingspraktijk heeft moeten ontgelden. De systematische oplossing die het SAP hiervoor aandragt is een belangrijke verdienste.

De mogelijkheden om de verschillende functies goed te laten aansluiten op het begane grondniveau worden verkregen door de eerste twee bouwlagen 1,20 meter hoger uit te voeren dan gebruikelijk. De standaard verdiepingshoogte in de stadsvernieuwing is 2,70 meter. De eerste twee bouwlagen in het SAP zijn dus $5,40 + 1,20 = 6,60$ meter hoog. De gebouwen zijn in het totaal vier of vijf lagen hoog met een terugliggende bovenste verdieping. Als het om een woongebouw gaat zonder voorzieningen is de eerste laag 0,90 meter van het maaiveld opgetild. De woning heeft zodoende iets meer afstand tot de drukte van de laan. Eronder zijn, zonder dat ze de continuïteit van de laan aantasten, in een half verdiepte kelder bergingen of een parkeergarage ondergebracht. De woning op de eerste laag is 3,00 meter in plaats van 2,70 meter hoog. Daarnaast kunnen onder de 6,60 meter op verschillende manieren hogere ruimten dan 2,70 meter gerealiseerd worden, bijvoorbeeld voor een arcade, bedrijven, kantoren of schoollokalen. Bovendien is er in de gevel een zone voorzien van 0,30 meter ten behoeve van reclame-uitingen.

Een verdienste van het SAP is dat de gevel opnieuw een belangrijke rol kan spelen in het stedelijk leven; de gevel van de begane grond vooral op het niveau van de directe uitwisseling van de wijk, de gevel erboven met zijn doorgaande lijnen en herhalingen op het niveau van de stad.

In het ontwerp werd gekozen voor datgene wat de plek vereist, regels en conventies worden waar nodig ter discussie gesteld (bijvoorbeeld de verdiepinghoogte en het balkon). Het gaat hier om een houding. Want wie is hier nu de baas, de regel, waarvan niemand weet waar zij vandaan komt, of datgene wat de logische ordening van een plek vereist? Zoals de praktijk gebaat is bij inzichtelijke ontwerpprocessen, zo is zij ook gebaat bij een kritische houding ten opzichte van haar eigen regels. Het gaat daarbij om de genealogie van de regel; het achterhalen van zijn ontstaan, waardoor hij vatbaar wordt voor herinterpretaties, onder andere in het ontwerp, en ook om professioneel engagement van vooraanstaande architecten bij de totstandkoming van nieuwe regels. Daarbij valt te denken aan de manier waarop architecten als Van de Broek en Van Tijen opereerden. Is het denkbaar dat een aantal van de goede ontwerpers die Nederland nu rijk is de individuele ontwerpslagvelden gedeeltelijk verlaten om zich te gaan bezinnen op de bouw en architectuur in algemene zin, om bijvoorbeeld te komen tot een situatieve regelgeving? Of is dit in het postmoderne tijdperk een illusie, en blijven we wat dit betreft overgeleverd aan de anonieme juristen, die zich uitleven in volzinnen over afsluitbare toiletruimten waarin 'sanitaire handelingen kunnen worden verricht' (Bouwbesluit art. 101)?

Over gevelesthietiek en samenhang

Wanneer je Jo Coenen en zijn medewerkers vraagt naar het Vaillantlaanplan dan wordt het verhaal voor een deel bepaald door gemiste kansen. Voor de architect is de opgave van het maken van een mooie stedelijke gevel niet genoeg; het is nodig deze te koppelen aan meerdere doelen. Hij wil de gevel denken in een samenhangend geheel.

Zo zijn er aan de ene kant de enthousiaste verhalen van Jo Coenen, Otto Postel (detaillering SAP) en Joop Slangen (openbare ruimte) als ze het hebben over de materialisatie van de gevel; de textuur-experimenten met toeslagen in het beton (dit in de natuursteentraditie van Limburg), over de profileringen in het beton en het bouwen van dijkjes in de bekisting waardoor

floors 1.2 metres higher than normal. The standard floor height for urban renewal projects is 2.7 metres. So the first two SAP floors are $5.4 + 1.2 = 6.6$ metres high. The buildings consist of four or five storeys with the top floor set back. In housing blocks without facilities the first floor is raised 90 centimetres above street level, which serves to distance the dwelling somewhat from the hustle and bustle of the avenue. Underneath, a semi-underground basement can accommodate storage spaces or a car-park without disturbing the continuity of the avenue. The dwelling on the first floor is 3 metres rather than 2.7 metres high. In addition, the 6.6 metres allows for a variety of spaces higher than 2.7 metres: an arcade, businesses, offices or school classrooms. And a 30 centimetre zone in the facade has been allocated for advertising.

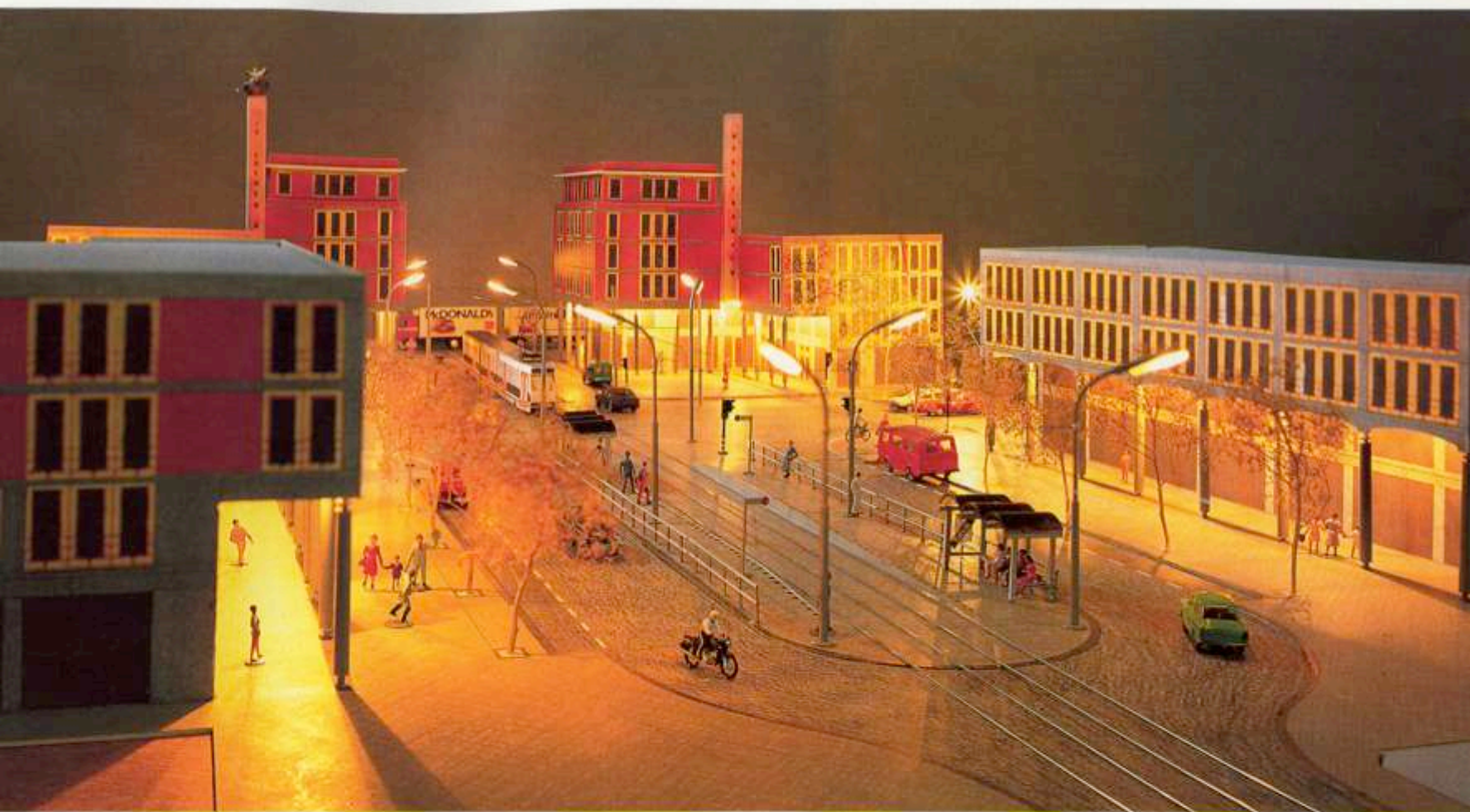
One of the advantages of SAP is that the facade can once again play an important role in urban life: the ground floor facade carrying on a dialogue at the neighbourhood level, the upper facade, with its unbroken lines and reiterations, at the level of the city.

The design concentrated on meeting the exigencies of the location; where necessary, rules and conventions were made the subject of discussion (for instance storey height and balconies). This is a matter of an attitude of mind. For what is calling the tune here, the rule, whose origins are obscure, or the logical requirements of the site? Just as the practice of building is served by intelligible design processes, so also is it served by a critical approach to its own rules. And this means the genealogy of the rule: tracking it to its source so that it becomes amenable to reinterpretation, for instance in the design, and so as to involve prominent architects in the drawing up of new rules. In this context one thinks of how architects like Van den Broek and Van Tijen operated. Is it conceivable that a few of Holland's current crop of fine designers might partially withdraw from the individual design battlefield in order to reflect on building and architecture in general and perhaps come up with a situational set of rules? Or is that an illusion in the Post-Modern era? Are we rather to remain at the mercy of anonymous lawyers, who revel in sentences about lockable toilet areas where 'sanitary acts can be performed' (Building Ordinance, art. 101)?

Facade aesthetics and coherence

If you ask Jo Coenen and his collaborators about the Vaillantlaan plan, the story that emerges is partly one of missed opportunities. The task of producing a handsome urban facade is not enough for an architect; it needs to be linked to multiple goals. He wants to imagine the facade as part of a coherent whole.

On the one hand one has the enthusiastic accounts of Jo Coenen, Otto Postel (SAP details) and Joop Slangen (public space) when they are talking about the physical aspect of the facade: about textural experiments with concrete additions (this despite a tradition of stone in Limburg, where Coenen's office is based), about profiling in the concrete and the construction of little dikes in the formwork so that one facade component can consist of concrete in several colours (the 'cookie-maker's technique'), about the meticulous choice of red module stone, about the restrained yet refined quality of the fencing, about the choice of pavement material (a concrete slab of 20 cm² with a top layer of natural stone), about the serried row of trees, about the suggestion to hang the street lighting between the facades, and so on. And all for the sake of a beautiful avenue.

Trameiland op het Paletplein.
Tram 'island' in Paletplein.

65

Foto's Peter de Ruig

Jo Coenen, voorstel inrichting Paletplein, maquette.
Jo Coenen, proposed design for Paletplein, model.

één gevelement kan bestaan uit meerdere kleuren beton (de zogenaamde 'koekebakkersmethode'), over de precieze keuze van de rode moduulsteen, over de sobere en tegelijk verfijnde kwaliteit van de hekwerken, over de materiaalkeuzes van het plaveisel (een betonsteen van 0,20 x 0,20 meter met een toplaag van natuursteen), over de aaneengesloten rij bomen, over het voorstel de straatverlichting te hangen van gevel tot gevel, enzovoort. En dit alles ten behoeve van een mooie laan.

Aan de andere kant zijn er de verhalen van de gemiste kansen. Zo hebben de architecten in verband met de dikte van de gevel een dragende gevel voorgesteld, wat voor de indeling van de plattegrond grote vrijheden had kunnen opleveren. Echter, dit voorstel haalde het niet, er werden gewoon woningscheidende wanden toegepast. De architecten stelden zich de SAP-gevel voor als een in zijn totaal te prefabriceren industrieel produkt, te monteren met 'vier schroefjes'. De perfectie van het industriële productieproces maakte het mogelijk het metselwerk in tegelverband te metselen, waardoor de bekledende, niet-dragende betekenis van het metselwerk zou worden benadrukt. Uiteindelijk zijn alleen de betonnen elementen geprefabriceerd, de invullingen ter plaatse gemetseld in halfsteens verband en op de hoeken van de SAP-gevel bevinden zich verschillende passtukken. De architecten hadden fantasieën over de mogelijkheden van de holle ruimten die de dikke SAP-gevel in het interieur konden opleveren, over door de bewoners zelf te bestellen lambrizingen, enzovoort. Uiteindelijk zijn deze holle ruimten afgetimmerd met plaatmateriaal. Hoewel binnen het SAP een warmte-wisselaar is opgenomen, speelt de gevel zelf geen actieve rol in dit energieconcept. En dit terwijl de gecompliceerde opbouw ervan hiertoe wel uitdaagt! Er is in het plan geen sprake van innovatie voor wat betreft verkaveling, woning-plattegronden en ontsluitingssystemen.

Toch kun je je afvragen of die concentratie van het SAP op het beeld van de gevel, ook voor het architectonische denken, niet juist het belang uitmaakt van het project. Natuurlijk denkt een ontwerper zijn object in een samenhangend geheel. Vooral in het functionalisme werd het ontwerp gezien als een logisch voortvloeisel van functionele en structurele argumenten. De ordening van de gevel onttrekt zich echter aan deze werkwijze. Dit terwijl de gevel toch al vanaf Le Corbusiers Vijf Punten (1927) als een autonoom vlak opgevat kan worden. De ordening van het in- en het exterieur is daarin zo goed als losgekoppeld. De gevel is zoals Stanislaus von Moos het zegt vanaf dat moment 'a canvas for esthetic treatment'. Voor Le Corbusier is dit langzaam verworven inzicht aanleiding tot het ontwikkelen van een abstracte beeldhouwkunstige architectuur. Een andere mogelijkheid is de representatie, het meest zichtbaar in het werk van Bofill.

In de praktijk weet elke ontwerper dat er een breuk bestaat tussen het werken aan situatie, plattegrond, functieordening, interieure ruimteopbouw, doorsnede, constructieve structuur, enzovoort, aan de ene kant en het werken aan de exterieure vorm en vooral de gevels daarvan aan de andere kant. Met het soort argumenten dat een rol speelt in de eerste categorie, kun je niet uit de voeten bij de ordening van de gevel. Daarbij gaat het om maatverhoudingen, (a)symmetrieën, ritmes, de werking van horizontale dan wel verticale ordeningen, textuur, kleur en detaillering van de materialen, de vormgeving van de entree, de dosering van repeterende vormen en uitzonderingen daarop, kennis van de beeldende kunst, en formele tradities. Het lijkt wel een apart vak, wat het in sommige landen en culturen ook is.

Het denken in samenhangen moeten we op sommige momenten wellicht inwisselen voor de geconcentreerde aandacht voor vraagstukken op zich. In werkelijkheid bestaat er veel minder samenhang dan architecten elkaar wel willen doen geloven. Niet voor niets noemt Gerard Reve het idee dat alles met alles te maken heeft 'de slang', en Pessoa heeft het erover:

'(...) Dat een werkelijke samenhang
Een ziekte van ons denken is' (...).

On the other hand there are the stories of missed opportunities. The architects, for example, suggested making the deep facade load-bearing, a solution that would have allowed a large degree of flexibility in the floor plan. In the event this proposal was not picked up and ordinary dividing walls were used instead. The architects saw the SAP facade as an industrial item that could be prefabricated as a single entity and then installed with the help of 'four screws'. The perfection of the industrial production process made it possible to lay the brick in tile-bond which would have emphasized its role as a non-loadbearing facing. In the end only the concrete elements were prefabricated, the infills were laid on the spot in stretcher-bond and the corners of the SAP facade sport a variety of infiller blocks. The architects cherished fantasies about the internal possibilities offered by the hollow spaces in the deep SAP facade, about panelling to be ordered by the residents themselves, and so on. In the end these hollow spaces have been finished off with sheet material. Although SAP incorporated a heat exchanger, the facade itself plays no active role in this energy concept even though its complicated construction plainly invites such a role! The scheme lacks all trace of innovation in layout, floor plans and accessing.

Nonetheless one wonders whether SAP's concentration on the appearance of the facade is not the point of the whole exercise, even in architectural terms. A designer naturally thinks of his creation as part of a coherent whole; Functionalism in particular saw the design as a logical outcome of functional and structural arguments. But the design of the facade eschews this approach and has in fact been considered to be an autonomous area ever since Le Corbusier's Five Points (1927), which as good as separated the planning of interior and exterior. As Stanislaus von Moos puts it, the facade post-Corbusier has become 'a canvas for esthetic treatment'. It was this gradually acquired insight that prompted Le Corbusier himself to develop an abstract, sculptural architecture. Another way of looking at the facade is to see it as a 'visiting card', an approach best exemplified in Bofill's work.

In practice every designer is aware that there is a gulf between working on the site, plan, organization of function(s), the construction of interior space, a cross-section, constructional form etc on the one hand, and working on the exterior shape and in particular the facades on the other. The kind of reasoning involved in the first category is of no help in planning the facade. The emphasis is on relative proportions, (a)symmetry, rhythm, the effect of either horizontal or vertical configurations, the texture, colour and detailing of the various materials, the shape of the entrance, the tempo of reiteration and any digressions from the pattern, familiarity with the visual arts and formal traditions. It would seem to be a separate discipline altogether and in some countries and cultures it is just that.

Maybe we would do better on occasion to stop thinking in terms of coherent wholes and concentrate on specific problems. In reality there is much less coherence than architects would have one another believe. It was not without reason that Gerard Reve dubbed the notion of universal connectedness 'the snake' and that Pessoa wrote:

'That a genuine coherence
Is a disease in our thinking'.